

Το γενετικό και κοινωνικό περιβάλλον ως παράγοντας διαμόρφωσης της προσωπικότητας: από τους κλασικούς συγγραφείς έως σήμερα.

Μαρία Μάνδουλα
Αλέκος Κουσουνής
Στάθης Κουσουνής
Αφροδίτη Πανταζοπούλου
Πετρίνα Γερογιάννη

Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας,
Παράρτημα Κέρκυρας.

Υπεύθυνος εργασίας:

Μαρία Μάνδουλα

Παιδίατρος, Ιστορικός

Πολυχρ. Κωνσταντά 26

Κέρκυρα 49100

Τηλ. 2661038062

Fax: 2661038062

e-mail: mariamandyla@hotmail.com

Λέξεις κλειδιά:

κληρονομικότητα, Γενετική, περιβάλλον, προσωπικότητα, χαρακτήρας, αρχαία ελληνική γραμματεία, Παιδαγωγική, συμπεριφορά.

Περίληψη: Η διαμόρφωση της προσωπικότητας του ανθρώπου επηρεάζεται από την κληρονομικότητα και το περιβάλλον. Ένα σημαντικό μέρος του κοινωνικού περιβάλλοντος αποτελεί η Παιδαγωγική. Επίσης στη συγκρότηση της προσωπικότητας βασικό ρόλο παίζει και είναι ένας τρίτος παράγοντας, η ενδομήτρια ζωή. Τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και οι θεωρίες των νεότερων ερευνητών δηλώνουν την ανάγκη του ανθρώπου να κατανοήσει τα βαθύτερα στοιχεία της προσωπικότητας του ατόμου και παράλληλα μας κάνουν να αντιληφθούμε πως οι αντιλήψεις άλλαζαν μέσα στο χωροχρόνο. Βάσει αυτών μπορούμε να πούμε πως το άτομο δεν μπορεί να αναπτυχθεί ολόπλευρα, αν παραμένει απομονωμένο και αποκομμένο από το κοινωνικό περιβάλλον. Δηλαδή ο ίδιος ο άνθρωπος είναι ένας σημαντικός παράγοντας, που παρεμβαίνει στη σχέση κληρονομικότητας και περιβάλλοντος και η διαμόρφωση της προσωπικότητάς του είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας.

Δύο είναι οι παράγοντες που αποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις για τη δημιουργία της προσωπικότητας, δηλαδή του συνόλου των ιδιαίτερων ψυχικών και πνευματικών χαρακτηριστικών και των τρόπων συμπεριφοράς ενός ατόμου,⁴² αφ' ενός η κληρονομικότητα, δηλαδή το γενετικό υλικό, και αφ' ετέρου το κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο διαμορφώνει, διαπλάθει και τελικά μορφοποιεί την ιδιαιτερότητα του ατόμου. Είναι η διαδικασία της μορφοποίησης του 'α-σχήμου,' ασχημάτιστου υπάρχοντος υλικού σε σχηματικά μορφοποιημένο.

Έχουμε δηλαδή τρία μοντέλα, το μοντέλο της κληρονομικότητας, του περιβάλλοντος και της αλληλεπίδρασης⁴³ η επίδραση δε μεταξύ της κληρονομικότητας και του περιβάλλοντος είναι βαθιά όσον αφορά την ανάπτυξη της προσωπικότητας.¹⁰

Η έννοια της κληρονομικότητας ήταν γνωστή από τα πανάρχαια χρόνια. Για παράδειγμα, οι αρχαίοι Βαβυλώνιοι γνώριζαν ότι για να παραχθεί καρπός σε φοινικόδεντρα έπρεπε να μεταφερθεί γύρη από άρρενα φυτά στους ύπερους των ανθών θηλυκών φυτών. Επίσης ένα βαβυλωνιακό πινακίδιο, που χρονολογείται πάνω από 6.000 χρόνια, παρουσιάζει γενεαλογίες αλόγων και υποδεικνύει πιθανά κληρονομικά χαρακτηριστικά.³

Στην αρχαία Ελλάδα ο Πυθαγόρας διατύπωσε την υπόθεση ότι η ζωή ξεκινά με την ανάμιξη αρσενικών και θηλυκών σπερμάτων, τα οποία βρίσκονται σε τμήματα του ανθρώπινου σώματος. Τον 4ο αιώνα π.Χ. ο Αριστοτέλης υποστήριξε ότι φορέας των κληρονομικών χαρακτηριστικών είναι το αίμα, ενώ παράλληλα θεωρούσε ότι η συμβολή καθενός από τους γονείς ήταν διαφορετική: το αρσενικό προσφέρει στους απογόνους την 'κίνηση,' ενώ το θηλυκό την 'ύλη'.³

Τον 17ο αιώνα ο Άγγλος γιατρός Γουίλιαμ Χάρβεϋ, μελετώντας τα έμβρυα ελαφιών, διαπίστωσε ότι στα πρώτα στάδια ανάπτυξής τους έχουν τη μορφή αυγού. Έτσι μέχρι το τέλος του αιώνα αυτού είχε διατυπωθεί η υπόθεση ότι τα 'αυγά' παράγονται σε όργανα των θηλυκών (που γι' αυτό το λόγο ονομάζονται ωοθήκες) και ότι το σπέρμα μεταφέρει το κληρονομικό υλικό του αρσενικού.³

Ο όρος γενετική χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Άγγλο επιστήμονα Γουίλιαμ Μπέιτσον σε ένα γράμμα του προς τον Άνταμ Σέντζγουϊκ, με ημερομηνία 18 Απριλίου 1905. Επίσημα, πατέρας της γενετικής θεωρείται ο Γκρέγκορ Μέντελ, ο οποίος το 1865 διατύπωσε τους νόμους που φέρουν το όνομά του.³

Για να απαντηθεί το ερώτημα, αν ένα χαρακτηριστικό του ανθρώπινου χαρακτήρα καθορίζεται και σε ποιο βαθμό από την κληρονομικότητα ή το περιβάλλον, οι γενετιστές ξεχωρίζουν το «γενότυπο» και το «φαινότυπο». Γενότυπος είναι τα γενετικά εφόδια του ατόμου, το σύνολο των κληρονομικών του καταβολών. Ο φαινότυπος είναι το σύνολο των ιδιοτήτων ενός ατόμου, η παρατηρούμενη συμπεριφορά του, αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης

ενός συγκεκριμένου γενότυπου και ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος. Φαινότυπος δηλαδή είναι όλα τα μορφολογικά, παραγωγικά, ηθολογικά κ.λ.π. χαρακτηριστικά που εκδηλώνει ένας οργανισμός σε μία δεδομένη στιγμή, δηλαδή το μέρος του γενότυπου του οργανισμού το οποίο μπορούμε (άμεσα ή έμμεσα) να παρατηρήσουμε.⁹ Είναι δηλαδή γενότυπος και περιβάλλον. Ένας γενότυπος για να γίνει φαινότυπος χρειάζεται τη βοήθεια του περιβάλλοντος και σε συνάρτηση με αυτό δίνει διαφορετικούς φαινότυπους. Επίσης ένα περιβάλλον ανάλογα με τους γενότυπους, που εξελίσσονται μέσα σε αυτό, ευνοεί τελείως διαφορετικούς γενότυπους. Με τον όρο ιδιοσυστασία χαρακτηρίζουμε τις κληρονομικές μας καταβολές και τα στοιχεία που παίρνουμε στο ενδομήτριο περιβάλλον.

Βασική αρχή του μοντέλου της κληρονομικότητας είναι πως καθοριστικό και κύριο ρόλο στη διαμόρφωση του φαινότυπου έχει η κληρονομικότητα. Δηλαδή τα παιδιά κληρονομούν από τους γονείς τους ορισμένα σωματικά χαρακτηριστικά και ορισμένα στοιχεία του χαρακτήρα τους. Οι φυσιοκράτες πίστευαν ότι τα χαρακτηριστικά των παιδιών κληρονομούνται και γι' αυτό το λόγο θεώρησαν πως πρέπει να τα αφήνουμε να μεγαλώνουν, προφυλάσσοντάς τα μόνο από επιβλαβείς επιδράσεις του περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με το μοντέλο του περιβάλλοντος αποκλειστικός παράγοντας στη διαμόρφωση του φαινότυπου είναι το περιβάλλον και επομένως τα κληρονομικά χαρακτηριστικά του ατόμου επιδέχονται αλλαγής και βελτίωσης.

Η σχέση των οργανισμών ως υποκειμένων με το αντικειμενικό τους περιβάλλον είναι μια διαλεκτική σχέση, όπου το υποκείμενο και το αντικείμενο αλληλοκαθορίζονται σε μια σχέση ενότητας και πάλης αντιθέτων, όπου ο οργανισμός δεν υπάρχει ανεξάρτητα από το περιβάλλον του και όπου η αναπτυξιακή κίνηση προκύπτει από αυτήν τη διαλεκτική εσωτερική αντίφαση, χωρίς να «χάνεται» ο οργανισμός στο περιβάλλον και το αντίστροφο. Οι οργανισμοί, συνεπώς, είναι υποκείμενα και αντικείμενα της εξελικτικής διαδικασίας.

Ένα σημαντικό μέρος του κοινωνικού περιβάλλοντος αποτελεί η Παιδαγωγική. Ο όρος «Παιδαγωγική» προέρχεται από την αρχαία ελληνική γλώσσα και ετυμολογείται από τις λέξεις 'παιδί' και 'άγω'(οδηγώ) και σημαίνει αγωγή, καθοδήγηση του παιδιού.⁵ Η Παιδαγωγική είναι μια κοινωνική επιστήμη, που εξετάζει τις επιδράσεις της αγωγής και της μάθησης, δηλαδή της λεγόμενης «παιδαγωγικής διαδικασίας» στη νοητική, συναισθηματική και βουλητική συμπεριφορά του ανθρώπου, κυρίως στην παιδική και εφηβική ηλικία. Οι στόχοι της αγωγής μεταβάλλονται στις διάφορες περιόδους της εξέλιξης του ανθρώπου, αφού κάθε ιστορική εποχή κρύβει τα δικά της παιδαγωγικά ιδεώδη. Διαφορετική παράδοση, διαφορετική κουλτούρα, διαφορετικές οικονομικές, κοινωνικές,

πολιτικές συνθήκες, χαρακτηριστικά δηλαδή που καθορίζουν το «άλλο», το διαφορετικό, το ξεχωριστό σύνολο, που θα καθορίσει το πλαίσιο για τη συμπεριφορά της νέας γενιάς. Κατά τον Πλάτωνα ο Όμηρος θεωρείται ως ο Παιδαγωγός της Ελλάδας.⁴

Τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και οι θεωρίες των νεότερων ερευνητών στην πορεία του χρόνου δηλώνουν την ανάγκη του ανθρώπου να κατανοήσει τα βαθύτερα στοιχεία του ανθρώπινου χαρακτήρα, δηλαδή της προσωπικότητας του ατόμου και παράλληλα μας κάνει να αντιληφθούμε πως οι αντιλήψεις αλλάζουν μέσα στο χωροχρόνο με τις διαφορετικές εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές δομές.

Για τη δύναμη της παιδαγωγικής πράξης στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του νέου ανθρώπου μιλάει ο Δημόκριτος: Η φύσις και η διδαχή παραπλήσιόν εστί· και γαρ η διδαχή μεταρυσμοί τον άνθρωπον, μεταρυσμούσα δε φυσιοποιεί,¹⁵ δηλαδή η φυσική προδιάθεση του ανθρώπου και η διδασκαλία είναι παράγοντες ισοδύναμοι στη διαμόρφωση της ύπαρξής του, γιατί η διδασκαλία τροποποιεί τον άνθρωπο και τροποποιώντας τον δημιουργεί καινούργια φύση.

Παραδείγματα διαφορετικής αγωγής αποτελούν το στρατιωτικό ιδεώδες της Σπάρτης και το ιδεώδες του 'καλού και αγαθού' πολίτη της Αθήνας. Και στις δύο πόλεις επιδιώκεται το ιδεώδες, που εναρμονίζεται με το υπάρχον κοινωνικοπολιτικό σύστημα της εποχής. Από τη μια στόχος της αγωγής είναι η δημιουργία ενός πειθαρχημένου και γενναίου στρατιώτη και από την άλλη η διαμόρφωση ενός δραστήριου πολίτη στα κοινά της δημοκρατικής πολιτείας. Στους νεότερους χρόνους στο επίκεντρο της παιδαγωγικής διαδικασίας βρίσκεται ο άνθρωπος και απώτερος στόχος είναι η ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.

Στις αριστοκρατικές κοινωνίες στην αρχαία Αθήνα στη διαμόρφωση των χαρακτήρων των νέων σημαντικό ρόλο παίζει η κληρονομικότητα, ακολουθούν τα παραδείγματα των προγόνων, η οικογένεια και οι παραδόσεις. Έτσι μια τέτοια κοινωνία εκτιμά τη γενναιότητα και τις σωματικές αρετές, οι οποίες αρχικά δικαιώνονταν στον πόλεμο και αργότερα στον αθλητισμό.

Από τα λογοτεχνικά έργα μαθαίνουμε τους δασκάλους, στους οποίους οι Αθηναίοι εμπιστεύονταν τα παιδιά τους.

Αρχικά, λόγω της μεγάλης σημασίας που έδιναν στη φυσική αγωγή, έστελναν τα παιδιά στον παιδοτρίβη,⁴³ αυτόν δηλαδή που τα εξασκούσε στα αθλήματα. Η εξάσκηση γίνονταν στην παλαιίστρα και αφορούσε όλα τα αθλήματα, που είχαν καθιερωθεί ως σημαντικά από τις γιορτές και τους αγώνες: δρόμους και άλματα, τον ακοντισμό και μερικές μορφές πάλης. Για τους Αθηναίους η τελειότητα του σώματος, η δύναμη, η ευκινησία και η χάρη αποτελούσαν σημαντικά ιδανικά.

Ο δάσκαλος της μουσικής, δηλαδή ο κιθαριστής^{21,28}

ήταν ένας άλλος σημαντικός δάσκαλος δίπλα στον οποίο μαθήτευαν οι νέοι της αριστοκρατικής Αθηναϊκής κοινωνίας. *Ουκούν των μανθανόντων οι διδάσκαλοι διδάσκαλοι εισίν, ώσπερ ο κιθαριστής και ο γραμματιστής διδάσκαλοι δήπου ήσαν σου και των άλλων παιδων...*²⁰

Τα παιδιά μάθαιναν να χορεύουν σχεδόν πάντα ομαδικά. Μέσα από τη μουσική οι νέοι μάθαιναν την πειθαρχία και την αρμονία με όλες τις ηθικές τους προεκτάσεις.

Αυτή η τάση ήταν γνωστή από τον Πλάτωνα, ο οποίος από τον 4ο π. Χ. αιώνα βάσιζε την εκπαίδευση των 'φυλάκων' της ιδανικής Πολιτείας του στη μουσική και τη γυμναστική.

Σχετικά με τη μουσική διαπιστώνουμε ότι στους Νόμους θεωρεί παιδείαν είναι πρώτην δια Μουσών και Απόλλωνος²⁰ και ονομάζει αμόρφωτο όποιον δεν μπορεί να πάρει μέρος στους χορούς, *ο μὲν ἀπαιδευτος ἀχόρευτος ἡμῖν ἔσται*²² και ακόμη ότι *οὐκ ἀν δύναιτο ἄνευ μουσικῆς ὀρθότητος ποτέ σαφές οὐδέ ἰκανόν ἐν τοις λόγοις ἀπολαβεῖν, μουσική δε ἄνευ παιδείας τῆς πάσης οὐκ ἀν αὐ ποτέ δύναιτο.*²²

Αποδίδει δε στις ελευθερίες της νεοτερικής μουσικής την παρακμή της Αθήνας, στην οποία κυριαρχούσε η αναρχία. Έτσι αυτοί οι δύο σημαντικοί πόλοι της εκπαίδευσης διατηρούνται χωρίς σημαντική αλλαγή από τον 5ο π. Χ. αιώνα.

Από την άλλη ο γραμματιστής, που δίδασκε γραφή και ανάγνωση, προσέφερε τη θεωρητική αγωγή στα παιδιά. Ο Σωκράτης στην αρχή του Πρωταγόρα μιλά για την εκπαίδευση, που δέχτηκε ο Ιπποκράτης, ο γυιός του Απολλόδωρου, *παρά του γραμματιστού και κιθαριστού και παιδοτρίβου...*

«Αλλά μήπως, Ιπποκράτη, δεν νομίζεις ότι η μόρφωση που θα πάρεις από τον Πρωταγόρα, είναι τέτοιας λογής, αλλά άλλη, σαν αυτή που σου έδωσε ο γραμματιστής και ο κιθαριστής και ο παιδοτρίβης; Κάθε μια απ' αυτές τις τέχνες δεν την έμαθες εσύ για τέχνη, με σκοπό να την εξασκήσεις, αλλά για μόρφωση, όπως ταιριάζει στον όχι ειδικό και στον ελεύθερο πολίτη» *Αλλ' ἄρα, ὡ Ἰπποκράτες, μὴ οὐ τοιαύτην ὑπολαμβάνεις σου τὴν παρά Πρωταγόρου μάθησιν ἔσεσθαι, ἀλλ' οἴαπερ ἡ παρά του γραμματιστοῦ ἐγένετο καὶ κιθαριστοῦ καὶ παιδοτρίβου; Τούτων γὰρ σὺ ἐκάστην οὐκ ἐπὶ τέχνην ἔμαθες, ὡς δημιουργός ἐσόμενος, ἀλλ' ἐπὶ παιδείᾳ, ὡς τὸν ἰδιώτην καὶ τὸν ἐλεύθερον πρέπει...*³⁵

Μαζί με την πρακτική εξάσκηση στην ανάγνωση και τη γραφή τα παιδιά μάθαιναν επίσης να διαβάζουν ποιητές, τον Όμηρο ή τους Λυρικούς. Αντέγραφαν κάποιους στίχους και μάθαιναν απ' έξω κάποια κομμάτια. Και ενώ η επαφή τους με τη μουσική συνέβαλε στην ηθική αγωγή, η γνωριμία τους με τους ποιητές τους μούσε στη σωφροσύνη, στην ηθική, στην πολιτική εμπειρία, στη γνώση των όντων και του κόσμου. Αυτό φαίνεται στον Πρωταγόρα, του Πλάτωνα, όπου αναφέρει ότι, όταν ο δάσκαλος βλέπει ότι τα παιδιά έχουν μάθει τα γράμματα, *παρτι-*

θέασιν αυτοίς επί των βάνων αναγιγνώσκειν ποιητών αγαθών ποιήματα και εκμανθάνειν αναγκάζουσιν, εν οίς πολλαί μεν νουθετήσεις ένεισιν πολλαί δε διέξοδοι και έπαινοι και εγκώμια παλαιών ανδρών αγαθών, ίνα ο παις ζηλών μιμήται και ορέγεται τοιούτος γενέσθαι,²⁴ δηλαδή τους βάζει στα θρανία να διαβάζουν και τους αναγκάζει να μαθαίνουν απ' έξω έργα καλών ποιητών, που περιέχουν πλήθος νουθεσίες, πολλές περιγραφές και επαινούς και εγκώμια παλιών αγαθών ανδρών, ώστε ο μαθητής να φιλοτιμείται να τους μιμηθεί και να τους μοιάσει. Σύμφωνα με τους σοφιστές η αγωγή δίνει τα πάντα εκτός από την αθανασία.⁴

Οι σοφιστές έφεραν μια καινούργια μορφή διδασκαλίας, η οποία προκαλούσε αντιδράσεις, και η ομάδα του Σωκράτη, αν την έβλεπε κανείς εξωτερικά, συμπεριφέρονταν με τον ίδιο τρόπο των σοφιστών. Γι' αυτό ο Πλάτωνας επιχείρησε με τόση επιμονή να ξεκαθαρίσει τις διαφορές τους από τους σοφιστές. Ο Σωκράτης αντικαθιστά την αυταρχική αγωγή και διδασκαλία με τη συνεργασία μεταξύ του δασκάλου και του μαθητή και πιστεύει ότι η παιδεία στηρίζεται στην γνώση, δηλαδή τη συνειδητοποίηση των ορίων του γνωστού και του αγνώστου χώρου, και την αρετή, που χαρακτηρίζει ως την προτίμηση του να αδικείσαι μάλλον παρά να αδικείς.⁴

Σύμφωνα με τον Σωκράτη η αρετή διδάσκεται, όπως φαίνεται στο έργο του Πλάτωνα Πρωταγόρας, «...ότι όμως δεν πιστεύουν ότι η αρετή αυτή έρχεται από τη φύση ούτε από τύχη, αλλά διδάσκεται, και τη φτάνει, όποιος τη φτάνει, με την επιμέλειά του, αυτό ύστερα από το πρώτο θέμα θα προσπαθήσω να σου αποδείξω», ότι δε αυτήν ου φύσει ηγούνται είναι ουδ' από του αυτομάτου, αλλά διδακτόν τε και εξ επιμελείας παραγίγνεσθαι αν παραγίγηται, τούτο σοι μετά τούτο πειράσσομαι αποδείξαι...³⁵

Η σπουδαιότερη αντιδικία ήταν αυτή ανάμεσα στη νόηση και τον αθλητισμό. Η επιμονή στο πνεύμα αντί η εξάσκηση των νέων στην παλαιίστρα, που θα τους προετοίμαζε για τους αγώνες, αποτελούσε ένα συναρπαστικό νεοτερισμό.

Σύμφωνα με τη σωκρατική σχέση δασκάλου – μαθητή, την οποία μας παρουσιάζει ο Πλάτωνας, κυρίως στα έργα του Μένων, Πολιτεία και Συμπόσιο, το σημαντικό ερώτημα είναι πως μπορεί ο άνθρωπος να ανταποκριθεί στο βαθύτερο νόημα της ζωής του. Η απάντηση, που δίδεται στους διαλόγους του Πλάτωνα, είναι πως αυτό είναι εφικτό μόνο όταν ο άνθρωπος δεν παρεκκλίνει από το δρόμο της παιδείας, που κατά τον Πλάτωνα, όπως γράφει στους Νόμους του, *παιδεία μεν εσθ' η παιδων ολκή τε και αγωγή προς τον υπό του νόμου λόγον ορθόν ειρημένον*²³ ή η μόρφωση ψυχής ικανής να εκτελή καλώς το έργο της. Παράλληλα ο Σωκράτης οδηγούσε το νου με τη μειευτική μέθοδο, ώστε να παράγει νέες ιδέες, να γεννάει λογική ικανότητα, η οποία σύμφωνα με τον ίδιο έχει τη δύναμη να πείθει για το τι είναι σωστό, δίκαιο, καλό,

να γίνεται δηλαδή η λογική οδηγός για τη ζωή μας. Έτσι ο Πλάτωνας στο έργο του Κρίτων γράφει: *... (Σωκρ.) Ω φίλε Κρίτων ...μηδενί άλλω πείθεσθαι ή τω λόγω ος αν μοι λογιζομένω θέλιτος φαίνηται.*²⁶

Πώς όμως ο άνθρωπος μπορεί να πλησιάσει και να γνωρίσει το τέλει αγαθό, αφού είναι πέρα από τις αισθήσεις του; Ο Πλάτων απάντησε με τη θεωρία της αιώνιας ψυχής. Ο άνθρωπος αποτελείται από υλικό σώμα και άυλη ψυχή. Από τα δύο αυτά η ψυχή είναι το ουσιαστικότερο και σημαντικότερο μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ψυχή συνίσταται από τρία μέρη:

1. Το λογιστικό, που δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να σκέφτεται λογικά.
2. Το θυμοειδές, που δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να συμπεριφέρεται με γενναιότητα.
3. Το επιθυμητικό, που εκπροσωπεί τις επιθυμίες και τα πάθη, που χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο. *...Ουδη αλόγως, ην δ' εγώ, αξιώσομεν αυτά διττά τε και έτερα αλλήλων είναι, τω μεν ω λογίζεται λογιστικόν προσαιγορεύοντες της ψυχής, τω δε ω ερά τε και πεινή και διψή και περί τας άλλας επιθυμίας επτόηται αλόγιστόν τε και επιθυμητικόν, πληρώσεων τινών και ηδονών εταίρον.*²⁷

Για να είναι υγιής η ψυχή πρέπει τα τρία αυτά μέρη να βρίσκονται σε αρμονία μεταξύ τους. Αυτό το νοητικό σύστημα του Πλάτωνα, που αφορά την αρμονία της ψυχής, αναφέρεται αποκλειστικά στο άτομο.

Η ψυχή αρμονία τις εστί...³⁷ και εάν δε η ψυχή είναι αρμονία δεν δυνάμεθα βεβαίως να παραδεχθώμεν ετέραν εν αυτή αρμονίαν δια την αγαθήν και ετέραν μάλλον δυσαρμοσίαν δια την κακήν. Επειδή δε πάσα ψυχή ως αρμονία αντίθετος θα είναι της δυσαρμοσίας, έπεται ότι πάσαι αι των ανθρώπων ψυχαί θα ήσαν ομοίως αγαθαί... Η δε ψυχή και μάλιστα η φρόνιμος άρχει των του σώματος παθών και εναντιούται πολλάκις εις τας ανάγκας αυτού...και δεσπόζει παντοιοτρόπως του σώματος, αναγκάζουσα τούτο τας αληθόνας υπομένειν, απειλούσα και νουθετούσα καθ' όλον τον βίον...³⁷

Ο Πλάτωνας, όμως, δεν μίλησε μόνο για αρμονία ατομικής ψυχής, αλλά και για ισορροπία κοινωνικού συνόλου, η οποία επιτυγχάνεται μόνο όταν κάθε τάξη πολιτών εκτελούν το έργο τους. Δηλαδή η έννοια της αγωγής κατά τον Πλάτωνα πρόσκειται περισσότερο στο πολιτειακό ιδεώδες, σύμφωνα με το οποίο οι άνθρωποι πρέπει να διαπαιδαγωγηθούν έτσι ώστε να βρίσκουν την ευτυχία τους στην ευτυχία του οργανωμένου κοινωνικού συνόλου.⁴

Πώς μπορεί λοιπόν ο άνθρωπος να ανταποκριθεί στο βαθύτερο νόημα της ζωής; Μέσω της αγωγής, όπως πίστευε ο Πλάτωνας, η οποία στοχεύει να στρέψει την ψυχή του ανθρώπου στη γνώση της αλήθειας και της αρετής. Χαρακτηριστική είναι η ρήση του Πλάτωνα *ουδείς εκών πονηρός ουδ άκων μάκαρ*²⁵ = κανείς δεν είναι με τη θέληση του κακός, μοχθηρός, ούτε χωρίς τη θέλη-

σή του ευτυχισμένος. Ο ψυχικός δεσμός που συνδέει τον παιδαγωγό με το μαθητή σε αυτή την προσπάθεια ανεύρεσης της αλήθειας είναι ο έρωτας, όπως περιγράφει ο Πλάτων στο Συμπόσιο του, *ο οποίος γεννοβολά, ξεχειλίζει δηλαδή η ψυχή του ώριμου ανθρώπου και θέλει να δημιουργήσει μέσα στην ψυχή του νέου.*

Ο Πλάτωνας στο έργο του *Θέαγης* δίνει μεγάλη σημασία στην ανατροφή του παιδιού. Στο διάλογο Δημόδοκου και Σωκράτη, ο Δημόδοκος λέει στο Σωκράτη ότι «και δια τους ανθρώπους και δια τα ζώα και δια τα φυτά είναι σχεδόν ο ίδιος τρόπος της ανατροφής* ευκολώτατα φαίνεται τούτο εις τα φυτά και μάλιστα για εμάς τους γεωργούς* διότι προτού φυτεύσομεν προετοιμάζομεν εις την εντέλειαν τα πάντα και αυτό ακόμη το φύτευμα* όταν όμως το φυτευθέν αυξηθή, μετά ταύτα πλέον η διόρθωσις είναι πολύ δύσκολος και μακροχρόνιος. Φαίνεται δε ότι το ίδιον είναι και εις τους ανθρώπους*...εις εμέ το ευκολώτερον πράγμα του κόσμου υπήρξε το να φυτεύσω ή να γεννήσω-όπως θέλεις πές το –αυτό το παιδί, η ανατροφή του όμως είναι δύσκολος και είμαι τρομοκρατημένος σ' αυτό το ζήτημα»³⁶....

Πάντα τα φυτά κινδυνεύει τον αυτόν τρόπον έχουν, και τα εκ της γης φυόμενα και τα ζώα, τα τε άλλα και άνθρωπος. Και γαρ εν τοις φυτοίς ράστον ημίν τούτο γίνεται, όσοι την γην γεωργούμεν, το παρασκευάσασθαι πάντα τα προ του φυτεύειν και αυτό το φυτεύσαι επειδάν δε το φυτευθέν βιώ, μετά τούτο θεραπεία του φύντος και πολλή και χαλεπή και δύσκολος γίνεται. Ούτω δε έχουν έοικε και το περί των ανθρώπων*...Και γαρ εμοί η του υιέος τούτου, είτε φυτείαν είτε παιδοποιίαν δει αυτήν ονομάζειν, πάντων ράστη γέγονεν, η δε τροφή δύσκολός τε και αεί εν φόβω περί αυτού δεδιότι...»³⁶*

Και σαν απάντηση ο Σωκράτης στον ίδιο διάλογο απαντά στον Δημόδοκο ότι «δεν υπάρχει πιο θεϊκό πράγμα να σκεφθεί ο άνθρωπος από την ανατροφή του εαυτού του και των άλλων ανθρώπων του σπιτιού του»...*ου γαρ έστι περί ότου θειοτέρου αν άνθρωπος βουλευσαιτο, ή περί παιδείας και αυτού και των αυτού οικειών...»³⁶*

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη το έργο της αγωγής είναι να παρέχει στους μαθητές τις απαραίτητες πρακτικές γνώσεις για τη ζωή και όχι εκείνες που κάνουν τον εκπαιδευόμενο 'βάνουσο'.¹⁴

Κατά τους Στωϊκούς το πνεύμα του παιδιού είναι γραμματεϊόν κενόν και χάρτης ευεργός εις απογραφήν.

Στις *Νεφέλες* ο Αριστοφάνης¹⁴ υπογραμμίζει τη θλιβερή σωματική κατάσταση των διανοούμενων του σύμφυλου, τους οποίους χαρακτηρίζει *χωριώντας*.

Οι απόψεις για την επίδραση του γενετικού και κοινωνικού περιβάλλοντος στον ανθρώπινο χαρακτήρα έμμεσα διαφαίνεται σε ποικίλα κείμενα, που δεν αποσκοπούν να επιλύσουν το πρόβλημα, αλλά έχουν ιδιαίτερη σημασία, γιατί εκφράζουν μια ευρύτερη κοινωνική θέση και αντίληψη, στην οποία απευθύνεται ο δημιουργός, για να ικανοποιήσει πρακτικές ανάγκες του έργου του.

Στην Αντιγόνη π.χ. ο Σοφοκλής, θέλοντας να υπερτονίσει τον αγώνα της Αντιγόνης να θάψει τον αδελφό της Πολυνείκη, σαν ουσιαστικό αγώνα για τον ίδιο της τον εαυτό, αναφέρει χαρακτηριστικά γενετικά στοιχεία μέσα από τις λέξεις: *ξύναιμος,³⁰ αδελφός,³⁰ ομόσπλαγχνος,³⁰ όμαιμος (όμαιμος εκ μιας τε και του αυτού πατρός.³⁰ (Αδελφός, λέξη παραγόμενη από τη λέξη δελφύς-ύος = η μήτρα, το α αθροιστικό, που κατασκευάζεται στον ίδιο γενετικό χώρο, μήτρα και αυτάδελφος, κοινός αδελφός, από τον ίδιο πατέρα και την ίδια μητέρα).*

Η Αντιγόνη, θέλοντας να παρακινήσει την αδελφή της Ισμήνη να συμπράξει μαζί της στο ιερό χρέος της ταφής, της προτάσσει το ισχυρό επιχείρημα της κληρονομικότητας: *Και δείξεις τάχα είτε ευγενής πέφυκας, είτε εσθλών κακή.³⁰*

Η Ισμήνη δηλώνει δέσμια της γενετικής της ιδιαιτερότητας: *Αλλ' εννοείν χρη τούτο μεν γυναιχ' ότι έφυμεν, ως προς άνδρας ου μαχομένα.³⁰*

Ο χορός, θέλοντας να περιορίσει τις συνέπειες για την Αντιγόνη από την ανυπακοή στο νόμο, θυμίζει στον Κρέοντα: *Δηλοί το γέννημ' ωμόν εξ ωμού πατρός της παιδός* είκειν δ' ουκ επίσταται κακοίς.³⁰*

Ο χαρακτήρας δηλαδή της κόρης είναι προέκταση του χαρακτήρα του πατέρα (γενετική σχέση), το οποίο ο Κρέοντας λίγο πιο πριν έχει δηλώσει ότι το τιμά και έχει σ' αυτόν δηλώσει υποταγή.

Ο Κρέοντας παρουσιάζει τη γυναίκα μήτρα με αγρό προς καλλιέργεια: *Αρώσιμοι γαρ χατέρων εισίν γύ-αι³⁰(υπάρχουν και άλλων χωράφια για όργωμα, θέλοντας να παρακινήσει το γιο του ν' αρνηθεί την Αντιγόνη).*

Η Αντιγόνη δηλώνει: *Ου γαρ ποτ' ουτ' αν ει τέκνων μήτηρ έφυν ούτ' ει πόσις μοι κατθανών ετήκετο.³⁰ Γιατί ποτέ δεν θα έπαιρνα επάνω μου αυτό εδώ το έργο ενάντια στους πολίτες (εναρμόνιση με κοινωνικό περιβάλλον), ούτε εάν τα παιδιά μου, που η φύση θα με είχε κάνει μανά τους, ούτε εάν ο άνδρας μου πέθαινε και σάπιζε.*

Θεωρεί τη γενετική σχέση με τον Πολυνείκη ανώτερη από τη σχέση με τον άνδρα της και τα παιδιά της ακόμη.

Στην 'Ελένη' του Ευρυπίδη¹⁶ η Ελένη αναφέρει για τη Θεονόη (σε μετάφραση):

Μες στα παλάτια αυτά γεννάει δύο τέκνα, το Θεοκλύμενο, γιατί σεβόταν στη ζωή και τους θεούς, κι ένα κορίτσι ευγενικό, καμάρι της μητέρας, που Ειδώ την έλεγαν, μικρή όταν ήταν στην ώρα όμως σαν έφτασε για γάμο, την είπαν Θεονόη, γιατί τα θεία, μελλούμενα και τωρινά, τα ήξερε όλα μια τέτοια έλαβε χάρη απ' το Νηρέα τον πρόγονό της.*

Πήρε δηλαδή την ικανότητα από τον πατέρα της (κληρονομικότητα).

Στους στίχους 914-923,¹⁶ θέλοντας να πείσει τη Θεονόη να μην αποκαλύψει την παρουσία του Μενέλαου

στον αδελφό της, τονίζει ότι αυτό είναι δίκιο και πρέπει να θυμάται την κληρονομικότητα του πατέρα της (σε μετάφραση):³⁴

Το θεό και το γονιό σου ρώτα θέλουν
ό,τι ο καθένας έχει, πάλι πίσω
να του το δώσουν ή όχι; Βέβαια θέλουν.
Μη χαριστείς στον άδικο αδελφό σου,
το δίκαιο πατέρα σου αδικώντας.
Προφήτισσα είσαι, στους θεούς πιστεύεις.
Το δίκιο θ' ατιμάσεις του γονιού σου
κι' έναν κακό αδερφό θα ευχαριστήσεις;
Ντροπή για σε τα θεία να τα γνωρίζεις,
τα τωρινά και τα μελλούμενα, όλα,
και να μην ξέρεις τη δικαιοσύνη.*

Και η Ελένη τελειώνει με τους στίχους 939-942¹⁶ (σε μετάφραση):

*Αχ, μην τον φανερώσεις, σε ικετεύω,
κάνε μου αυτή τη χάρη και μιμήσου
του ενάρτου πατέρα σου τους τρόπους.
Για τα παιδιά είναι η πιο μεγάλη δόξα,
να θέλουν στους καλούς γονιούς να μοιάσουν.*³⁴

Η Θεονόη ανταποκρίνεται και απαντά (στίχ. 998-1003)¹⁶ (σε μετάφραση).³⁴

*Είμαι ευσεβής και θέλω έτσι να μείνω*καθάρια θα
κρατήσω τ'όνομα μου και του πατέρα. Έχω μες στην καρδιά
μου από τη φύση ναό μεγάλο της δικαιοσύνης (γενετικό
υλικό).*

Και ο Θεοκλύμενος στους στίχους 91165-1168)¹⁶ (σε μετάφραση).³⁴

Σε χαιρετώ μνήμα του πατέρα
γι' αυτό το λόγο σ' έθαψα, πρωτέα,
ο Θεοκλύμενος εγώ ο βλαστός σου
στο ξέπορτο κοντά, να σου μιλάω
βγαίνοντας είτε μπαίνοντας στο σπίτι.*

Τέλος η Ελένη νοιώθει ευτυχία, γιατί γυρίζοντας πάλι στο σπίτι της δεν θα ξεπλύνει μόνο τη ντροπή της, αλλά θα παντρευτεί και η κόρη της¹⁶ (κοινωνική αντίληψη) (σε μετάφραση):³⁴

*Όταν ξαναγυρίσω όμως στη Σπάρτη
και μάθουν και το δουν πως απ' το δόλο
των θεών αφανιζόντουσαν στη μάχη
και πως εγώ δεν πρόδωσα τους φίλους,
φρόνιμη θα με πουν και τίμια πάλι*
θα παντρευτεί και η κόρη μου, που τώρα
κανείς γαμπρός δεν τη ζητά, θ' αφήσω
την ξενιτιά μου εδώ τη μαύρη κι όλα
τα καλά θα χαρώ του σπιτικού μου.*

Στην 'Κύρου Παιδεία' του Ξενοφώντα φαίνεται καθαρά η επίδραση του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της

προσωπικότητας. Οι μεν δη παίδες (των Περσών) εις τα διδασκαλεία φοιτώντες διάγουσι μανθάνοντες δικαιοσύνην*.³¹...διδάσκουσι δε τους παίδας και σωφροσύνην*μέγα δε συμβάλλεται εις το μανθάνειν σωφρονείν αυτούς ότι και τους πρεσβυτέρους ορώσιν ανά πάσαν ημέραν σωφρόνως διάγοντας* διδάσκουσι δε αυτούς και πείθεσθαι τοις άρχουσι* μέγα δε και εις τούτο συμβάλλεται ότι ορώσι τους πρεσβυτέρους πειθόμενους τοις άρχουσιν ισχυρώς* διδάσκουσι δε και εγκράτειαν γαστρός και ποτού...³²

Επίσης ο Ξενοφών στα 'Απομνημονεύματά' του αναφερόμενος στην επίδραση της συναναστροφής γράφει:

*Διο και τους υιείς οι πατέρες, καν ώσι σώφρονες,
όμως από των πονηρών ανθρώπων είργουσιν, ως την μεν
των χρηστών ομιλίαν άσκησιν ούσαν της αρετής, την δε
των πονηρών κατάλυσιν, μαρτυρεί δε και των ποιητών ο
τε λέγων**

Εσθλών μεν γαρ απ'έσθλά διδάξεται ήν δε κακοίσι
συμμίσηγης, απολείς και τον ιόντα νόον.*³³

Αλλά και ο Πλούταρχος στο έργο του 'Περί παιδων αγωγής' συμβουλεύει στη συμπεριφορά μας προς τα παιδιά να μιμούμαστε τις παραμάνες, οι οποίες, όταν τα παιδιά κλαψουρίζουν, για παρηγοριά τους δίνουν το μαστό, έτσι και εμείς να χρησιμοποιούμε τον έπαινο και το φόβο: *Και πάλιν ανακαλείσθε τοις επαίνοις και μιμείσθαι τας τίθτας, αίτινες επειδάν τα παιδιά κλαυθυμύρισωσιν, εις παρηγορίαν πάλιν τον μαστόν υπέχουσι* δει δ' αυτούς μηδέ τοις εγκωμίοις επαίρειν και φυσάν* χαννούνται γαρ ταις υπερβολαίς των επαίνων και θρύπτονται.*²⁹

Και ο Ισοκράτης στον 'προς Δημόνικον' λόγο του προτρέπει τα παιδιά να μιμούνται τη μέλισσα: *Όσπερ γαρ την μέλιτταν ορώμεν εφ' άπαντα τα βλαστήματα καθιζάνουσαν αφ' εκάστου δε τα βέλτιστα λαμβάνουσαν, ούτω δει και τους παιδείας ορεγομένους νεανίας μηδενός μεν απείρως έχειν, πανταχόθεν δε τα χρήσιμα συλλέγειν.*¹⁸

Επίσης ο Λυσίας στον υπέρ 'Αδυνάτου' λόγο του πιστεύει ότι πρέπει τα σωματικά ελαττώματα να γιατρεύονται με τα ψυχικά προτερήματα: *Οιμαι δειν ω βουλή, τα του σώματος δυστυχήματα τοις της ψυχής επιτηδεύμασι ιάσθαι.*¹⁹

Με το Λυσία συμφωνεί και ο Ισοκράτης στο 'περί Αντιδόσεως' λόγο του:¹⁷ *Απορώ μ' αυτούς που θεωρούν ευτυχισμένους εκείνους που έχουν εκ φύσεως ρητορική δεινότητα, επειδή κατά τη γνώμη τους έχει συμβεί σ' αυτούς ένα αγαθό και ωραίο πράγμα, ενώ κακολογούν αυτούς που θέλουν να γίνουν τέτοιοι, με την ιδέα ότι επιθυμούν μια άδικη και κακή μόρφωση. Και πράγματι ποιο από τα πράγματα, που είναι από τη φύση τους ωραία, αν υποστεί επεξεργασία με τη μελέτη, είναι επονεϊδιστο ή κακό; Κανένα βέβαια δε θα βρούμε τέτοιο, αλλά προκειμένου για τα άλλα πρέπει να επαινούμε αυτούς που μπόρεσαν να αποκτήσουν κάποιο αγαθό με την αδιάκοπη εργατικότητα περισσότερο από αυτούς που το κληρονόμησαν από τους προγόνους τους, δικαιολογημένα* γιατί*

είναι ωφέλιμο και σ' όλα τα άλλα και πάνω απ' όλα στους λόγους να διακρίνονται όχι τα δώρα της τύχης, αλλά και οι ατομικές προσπάθειες.

Στο Διαφωτισμό δίδεται βαρύτητα στη νοητική και πνευματική υπόσταση του ατόμου με την παροχή πολλών γνώσεων. Κύριος εκπρόσωπος της εποχής αυτής είναι ο Ρουσσώ, ο οποίος στο αντιπροσωπευτικό έργο του 'Αμίλιος' θεωρούσε την παιδική ηλικία ως αυτόνομο στάδιο της ζωής του ανθρώπου, με τα δικά του δικαιώματα και τη δική του σημασία.

Σε νεότερους χρόνους ο θεμελιωτής της θεωρίας του νεότερου εμπειρισμού John Locke το 17ο αιώνα (1632-1704) στο δοκίμιο για την 'Ανθρώπινη νόηση (βιβλ.ΙΙ, κεφ.1)) τονίζει σχετικά με τις ιδέες μας: ¹²

'Όλες οι ιδέες μας προέρχονται από την αίσθηση ή το διαλογισμό' δηλαδή οι παρατηρήσεις που κάνουμε πάνω στα εξωτερικά αντικείμενα η στις εσωτερικές διεργασίες της ψυχής, τις οποίες αντιλαμβανόμαστε και πάνω στις οποίες διαλογιζόμαστε εμείς οι ίδιοι, αυτές οι παρατηρήσεις προσφέρουν στο πνεύμα μας το υλικό όλων των σκέψεών μας. Εδώ λοιπόν βρίσκονται, στην εμπειρία, οι δύο πηγές από όπου απορρέουν όλες οι ιδέες που έχουμε, όσες βέβαια μπορούμε να έχουμε.

Επίσης: *Το αντικείμενο της αίσθησης είναι μια πηγή ιδεών, δηλαδή οι αισθήσεις μας συντελούν ώστε να μπαίνουν όλες οι ιδέες στην ψυχή μας, να εντυπώνονται με άλλα λόγια οι εικόνες των εξωτερικών αντικειμένων στην ψυχή μας. Και επειδή αυτή η μεγάλη πηγή των περισσότερων ιδεών μας εξαρτάται ολοκληρωτικά από τις αισθήσεις μας (από τα αισθητήρια όργανα) και φθάνει στη νόσή μας δια μέσου των αισθητηρίων οργάνων μας, γ' αυτό την ονομάζω αίσθηση γενικά (sensation). Τέλος: Η λειτουργία του νου είναι η άλλη πηγή των ιδεών μας, δηλαδή η άλλη πηγή από όπου συμβαίνει η νόσή μας να δέχεται ιδέες, είναι η αντίληψη των εσωτερικών ενεργειών της ψυχής, όταν αυτή στρέφεται προς τις ιδέες (εικόνες), που δέχτηκε δια μέσου των αισθήσεων.*

Ο Εμμάνουελ Κάντ τον ίδιο αιώνα στο έργο του *Περί Παιδαγωγικής* αναφέρει ότι «ο άνθρωπος είναι το μόνο πλάσμα το οποίο έχει ανάγκη ανατροφής. Με τον όρον ανατροφή εννοούμε κυρίως την περίθαλψιν (περιποίηση, συντήρησιν), την πειθαρχίαν (ανατροφήν) και την διαπαιδαγώγησιν μετά της μορφώσεως. Κατά ταύτα ο άνθρωπος είναι νήπιον-παις-μαθητής». ⁴⁰ «Η μόρφωση» κατά τον Κάντ «(Bildung) περιλαμβάνει την πειθαρχία και την εκπαίδευση την οποία κανένα ζώο, απ' όσα γνωρίζουμε δεν έχει ανάγκη, διότι κανένα απ' αυτά δεν μαθαίνει κάτι από γερνότερα, εκτός από τα πτηνά, τα οποία μαθαίνουν το άσμα τους». ⁴⁰

Το 18ο αιώνα επίσης με την παιδαγωγική διαδικασία ασχολείται ο Σουηδός παιδαγωγός Johann Heinrich Pestalozzi. ¹³ Στόχος της αγωγής είναι και εδώ η ηθική τελειότητα, προς την οποία πρέπει να κατευθυνθεί ο παιδαγωγούμενος. Ο Pestalozzi, εμβαθύνοντας στην αν-

θρώπινη γνώση και στις αρχές που διέπουν όλες τις διεργασίες της παιδαγωγικής, θεωρούσε σημαντική νίκη να βλέπει κανείς την αλήθεια μέσα από τα λάθη του. ¹¹

Πρώτη επιδίωξη της αγωγής στα παιδιά κατά τον Pestalozzi είναι η διαμόρφωση ηθικής συνείδησης, η οποία θα ξυπνά μέσα τους αγνά συναισθήματα. Δεύτερος στόχος της είναι να βοηθήσει το παιδί να ξεπεράσει τις αδυναμίες και ατέλειες του και να αφοσιωθεί στις αξίες του καλού, του δικαίου και του αληθούς. Τελικός στόχος είναι να του δώσει μια σωστή εικόνα για τα ηθικά του καθήκοντα μέσα στο κοινωνικό σύνολο.

Βάση στο παιδαγωγικό έργο του Pestalozzi είναι η αγάπη του παιδαγωγού προς το παιδί.

Τέτοιο είναι το θεμέλιο που πάνω του οικοδομούσα, λέει ο Pestalozzi: έπρεπε τα παιδιά μου να γνωρίζουν από την αρχή της ημέρας μέχρι το τέλος της βραδιάς και σε κάθε στιγμή πάνω στο μέτωπο και στα χείλη μου, πως η καρδιά μου ήταν σ' αυτά δοσμένη, πως η ευτυχία τους ήταν και δικιά μου ευτυχία και οι χαρές τους χαρές μου.

Μιλάει ακόμη ο Pestalozzi για τη μεγάλη σημασία της μητρικής αγάπης, την οποία χαρακτηρίζει ως την πιο γλυκιά και την πιο ενεργητική απ' όλα τα συναισθήματα της φύσης! ⁴⁴ Επίσης θεωρεί την οικογένεια ως τον καλύτερο τόπο εκπαίδευσης και συγκεκριμένα γράφει ότι το βιβλίο της μητέρας είναι το καλύτερο σχολικό βιβλίο. ⁴⁵

Τον 18ο επίσης αιώνα επικρατεί το ατομικό ή ατομικιστικό ιδεώδες της αγωγής, που στόχος της είναι η ανατροφή και η ανάπτυξη του παιδιού μακριά από τις επιβλαβείς επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος. Σπέρματα τέτοιων ιδεών συναντούμε στο έργο του Rousseau, ¹⁰ ο οποίος υποστηρίζει πως ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός και αυτό που εκφυλίζει και αλλοιώνει το χαρακτήρα του είναι το κοινωνικό σύνολο. Γ' αυτό και φροντίζει ο μαθητής του, ο υποθετικός τρόφιμος στο έργο του 'Αμίλιος,' να μεγαλώσει από τη βρεφική ηλικία μέχρι την ενηλικίωση του μακριά από τις βλαβερές συνέπειες της κοινωνίας (αρνητική αγωγή): *Όλα είναι καλά, όπως βγαίνουν από τα χέρια του δημιουργού, όλα εκφυλίζονται στα χέρια των ανθρώπων.* ⁴⁶

Μοναδική επαφή έχει μόνο με τον παιδαγωγό του, ο οποίος απλά παρατηρεί τη φυσική εξέλιξη του μαθητή του. Στην περίπτωση αυτή η παιδαγωγική διαδικασία δεν έχει παρεμβατικό ύφος, παρά περιορίζεται μόνο στην παρακολούθηση της πορείας της ανάπτυξης του τροφίμου. Τον πρωτεύοντα ρόλο συνεπώς εδώ τον έχει η φύση (φυσική ή λειτουργική αγωγή).

Ακόμη τον 18ο αιώνα επικρατεί το Ανθρωπιστικό ιδεώδες: Κυρίαρχη αξία της αγωγής αυτής είναι ο άνθρωπος ως ων αυθύπαρκτο και ολοκληρωμένο. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της άποψης αυτής είναι ο Γερμανός φυσιολόγος Humboldt, ² ο οποίος υποστηρίζει πως στόχος της αγωγής πρέπει να είναι η προοδευτική μεταρρύθμιση του ανθρώπου σε ένα πνευματικό ον, δηλαδή σε μια αρμονική προσωπικότητα.

Στις αρχές του 19ου αιώνα ο Γάλλος φυσιολόγος Ζαν Λαμάρκ υποστήριξε ότι πάνω στα επίκτητα χαρακτηριστικά του ανθρώπου, τα οποία αποκτώνται στη διάρκεια της ζωής του, βασίζεται η εξέλιξη.⁷

Αργότερα τον ίδιο αιώνα, ο Κάρολος Δαρβίνος¹ το 1930 τόνισε τη σημασία που έχει η κατανόηση των μηχανισμών της κληρονομικότητας για τη μελέτη της εξέλιξης των ειδών. Έτσι η θεωρία του Λαμάρκ άρχισε να χάνει έδαφος, παρόλο που σήμερα γνωρίζουμε ότι σε θέματα, που έχουν σχέση με την ανθρώπινη συμπεριφορά και τη λειτουργία του κεντρικού νευρικού συστήματος, δεν υπάρχουν σαφή όρια μεταξύ του κληρονομικού και του επίκτητου.⁷ Γύρω στο 1865 ο Μέντελ (Gregor Mendel) παρουσίασε τις διάσημες εργασίες του πάνω στην κληρονομικότητα, οι οποίες αποτελούν κομβικό σημείο για την επιστήμη της γενετικής. Οι ιδέες του όμως δεν διάδοθηκαν πριν από το τέλος του 19ου αιώνα. Αντίθετα διάφορες εκλαϊκευμένες θεωρίες και η νευροπάθεια των συγγραφέων, όπως αυτή του Μορώ ντε Τουρ, είχαν μεγάλη απήχηση.⁴⁷

Ο 20ος αιώνας αποτελεί τον αιώνα που η γενετική εξελίσσεται μέσα από μία σειρά συναρπαστικών ανακαλύψεων γύρω από τους μηχανισμούς της κληρονομικότητας.

Όμως τον ίδιο αιώνα το μοντέλο του περιβάλλοντος άρχισε να θριαμβεύει και να επικρατεί κυρίως με τις εθολογικές έρευνες που επιχειρήθηκαν, όπως για παράδειγμα αυτές του Αμερικανού φιλοσόφου Mead, ο οποίος έκανε πειράματα σε διάφορες πρωτόγονες φυλές και απέδειξε το μεγάλο βαθμό εξάρτησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς από το κοινωνικό περιβάλλον.

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα αναπτύσσεται παγκόσμια η αντίληψη πως η έντονη τεχνολογική εξέλιξη απειλεί την εσωτερική ύπαρξη του ατόμου καθώς και την πολιτιστική ζωή του τόπου.

Ο Roth μίλησε για διάκριση αγωγής και περιβάλλοντος. Υποστήριξε πως πρόκειται για μια τρίτη δύναμη ανάμεσα στην κληρονομικότητα και το περιβάλλον.

Κατά το κοινωνικό ή κοινωνιοκρατικό ιδεώδες της αγωγής η αγωγή στοχεύει στην πλήρη ένταξη του ατόμου στα κοινωνικά δρώμενα. Υπάρχει ακόμη και το μεταφυσικό ή θρησκευτικό ιδεώδες, το οποίο αναφέρεται στη σχέση και επαφή του ανθρώπου με ένα ων υπερβατικό. Το ιδεώδες αυτό είναι ιδιαίτερα έκδηλο στον Χριστιανισμό και πρεσβεύει πως στόχος της αγωγής και της εκπαίδευσης οφείλει να είναι η επαφή και η κοινωνία με το Θεό. Σύμφωνα με έρευνες του Just, Oppenheim και άλλων μαθαίνουμε ότι οι θρησκευτικές παραστάσεις και τα συναισθήματα, που απορρέουν απ' αυτές και μπορεί να επηρεάσουν την προσωπικότητά του, εμφανίζονται με καθυστέρηση στο παιδί, παρόλο που συναισθήματα εξάρτησης, αδυναμίας, ταπεινότητας και φόβου, τα οποία αποτελούν τη βάση του θρησκευτικού συναισθήματος, εμφανίζονται ενωρίτερα, έχουν όμως αόριστη

μορφή. Αργότερα το παιδί αποκτάει την ιδέα μιας παντοδύναμης αιτίας, δηλ. την παράσταση του Θεού και τότε γεννώνται τα συναισθήματα, που απορρέουν από αυτή και αναπτύσσονται οι σχέσεις του προς τον άνθρωπο και τον κόσμο γενικότερα.³⁸

Βέβαια τον ίδιο αιώνα δεν έλειψαν και οι ακραίες θέσεις των μηχενιστών, όπως του Watson,¹⁰ ο οποίος πίστευε ότι όλα μπορούν να αλλάξουν: *Δώστε μου μια ντουζίνα παιδιά και έναν κόσμο μέσα στον οποίο θα τα αναθρέψω. Τότε εγγυώμαι πως το καθένα από αυτά θα το διαμορφώσω στην κατεύθυνση που θέλω εγώ, ώστε το ίδιο παιδί να μπορεί να γίνει γιατρός, δικηγόρος, καλλιτέχνης, επιχειρηματίας ή ζητιάνος και κλέφτης.*

Ο βασικός ιδρυτής της ψυχανάλυσης Φρόιντ^{10,6} και οι οπαδοί του ήταν υπέρ του «κληρονομημένου» σε συνδυασμό με το οικογενειακό περιβάλλον. Ο Adler από την άλλη, οπαδός της Ατομικής Ψυχολογίας, έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στο περιβάλλον. Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και ο Bernstein, ο οποίος υποστήριξε τη σημασία του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση του γλωσσικού κώδικα.

Στη διάρκεια του 19ου και του 20ου αιώνα πολλοί ερευνητές προσπάθησαν να μελετήσουν το ρόλο της κληρονομικότητας και του κοινωνικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση του ανθρώπινου χαρακτήρα, όπως ο F. Galton,⁸ ο οποίος είχε μαθηματικές ικανότητες, υποστήριξε την άποψη της κληρονομικότητας κάνοντας έρευνα σε γενεαλογικά δέντρα, ο Tyron, ο Rosemann κάνοντας έρευνα σε ποντίκια.

Ο Αμερικανός ψυχαναλυτής Spritz ασχολήθηκε με παιδιά, τα οποία στερούνται τη μητρική στοργή. Κατέληξε στο συμπέρασμα πως ο αποχωρισμός της μητέρας πάνω από πέντε μήνες επιδρά αρνητικά στον πνευματικό και ψυχοσυναισθηματικό κόσμο του παιδιού. Ονόμασε την κατάθλιψη αυτή, που παρουσίαζαν τα παιδιά, «ανακλητική κατάθλιψη» και τόνισε την ανάγκη για ένα καλό μητρικό υποκατάστατο.

Οι Cooper και Jubeck μελέτησαν σε πειραματόζωα την αλληλεπίδραση κληρονομικότητας και περιβάλλοντος και κατέληξαν ότι ο ίδιος γενότυπος αντιδρά διαφορετικά σε διαφορετικά περιβάλλοντα.

Η μελέτη των διδύμων και η μελέτη θετών παιδιών από τους ερευνητές αποτελεί έναν ακόμη ενδιαφέροντα τρόπο προσέλασης του προβλήματος κληρονομικότητας και περιβάλλοντος.

Στην Παιδαγωγική των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα κι έως το τέλος της δεκαετίας του 1950 περίπου τονίστηκε ιδιαίτερα η δομή της παιδαγωγικής διαδικασίας, το λεγόμενο «παιδαγωγικό ζεύγος», το οποίο αποτέλεσε το κύριο αντικείμενο της Παιδαγωγικής Επιστήμης και συνδέθηκε με δύο βασικές προϋποθέσεις, την «αυθεντία του παιδαγωγού» και το «μορφώσιμο του τροφίμου». Οι προϋποθέσεις αυτές έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην παιδαγωγική θεωρία και την εκπαιδευτική πράξη πολλών δεκαετιών.

Πέραν όμως του γενετικού υλικού και του κοινωνικού περιβάλλοντος στη συγκρότηση της προσωπικότητας βασικό ρόλο παίζει και είναι ένας τρίτος παράγοντας, η ενδομήτρια ζωή, όπως απέδειξαν οι πρωτοπόρες έρευνες του Έλληνα ψυχιάτρου Αθανάσιου Καυκαλίδη τον 20ο αιώνα.⁴¹ Ο Καυκαλίδης διερεύνησε την επίδραση των προγεννητικών και περιγεννητικών εμπειριών στην ψυχική υγεία του ανθρώπου. *Πιστεύω, γράφει, ότι η ύλη από την οποία αποτελείται το ανθρώπινο σώμα διατηρεί τη μνήμη της προέλευσής της και της εξέλιξής της.* Η επανενεργοποίηση της μνήμης αυτής από το LSD-25 μεταφέρει τον άνθρωπο απεριόριστα στο χρονικό παρελθόν και του δημιουργεί ανάλογα επίπεδα συνείδησης της ύλης. Με άλλα λόγια, η επαναβίωση του απώτατου παρελθόντος, που είναι δυνατόν να προκληθεί με τη χορήγηση ψυχοδελωτικών φαρμάκων, είναι αποτέλεσμα της επανενεργοποίησης λανθάνουσας μνήμης της ύλης, από την οποία ύλη προήλθαν όλοι οι πρόγονοι της ζωολογικής κλίμακος». Η θεωρία του Καυκαλίδη, που καλείται 'αυτοψυχογνώσια', η οποία είναι μια νευρωνική διαδικασία, που έχει ως αποτέλεσμα την υποκειμενική συγκινησιακο-διανοητική συνειδητοποίηση του περιεχομένου του μη συνειδητού και των κινήτρων της συμπεριφοράς, καταλήγει στα ακόλουθα συμπεράσματα: *Ο άνθρωπος δεν γεννιέται 'άγραφο χαρτί.' Η συνείδηση διαμορφώνεται μέσα στη μήτρα. Το έμβρυο νοιώθει από την πρώτη στιγμή της συνένωσης του σπερματοζωαρίου και ωαρίου των φυσικών του γονιτών. Για την εμβρυϊκή συνείδηση η μητρική αποδοχή ή απόρριψη αποτελούν μηνύματα –ερεθίσματα που κατά κανόνα αφήνουν τα ίχνη τους στα ανθρώπινα κύτταρα. Η επανενεργοποίηση αυτών των 'ιχνών μνήμης' από το ψυχοδελωτικό φάρμακο LSD-25 είχε σαν αποτέλεσμα την επαναβίωση της ενδομήτριας ζωής.⁴¹*

Ένα βασικότατο στοιχείο, που εισάγει η θεωρία του Καυκαλίδη, όπως γράφει ο καθηγητής ψυχιατρικής της Χαϊδελβέργης Ludwig Janus, είναι η κατηγορία της απορριπτικής και αποδεκτικής μήτρας. Η αποδεκτική κατάσταση στη μήτρα πληροί το έμβρυο με γαλήνη και ασφάλεια και το σπλίζει με ένα συμπτυκνωμένο σύστημα αποδοχής. Η απορριπτική με τρόπο και ανασφάλεια και δημιουργεί ένα συμπτυκνωμένο σύστημα απόρριψης, έτοιμο να επανενεργοποιηθεί κατά τη διάρκεια της μετέπειτα ζωής του από άλλα ομοειδή εσωτερικά ή εξωτερικά ερεθίσματα. Η ποιότητα της ενδομήτριας ζωής, ως αποδεκτικής ή απορριπτικής, παίζει καθοριστικό ρόλο στη μετεξέλιξη και μεταγεννητική του πορεία. Η προγεννητική ψυχολογία και ψυχιατρική, η οποία επικεντρώνεται στην επανενεργοποίηση και μελέτη της μνήμης και του περιεχομένου του μη συνειδητού, οδηγεί σε μια νέα ανάγνωση και βίωση του κόσμου με τεράστιες συνέπειες.⁴¹

Για την επίδραση στο χαρακτήρα του ατόμου από την εποχή της σύλληψης μιλά και ο Αμερικάνος βιολόγος και γενετιστής Richard Lewontin τον 20ο αιώνα, ο οποίος, εστιάζοντας σχεδόν αποκλειστικά στο εσωτερικό του γο-

νιδιώματος των απομονωμένων οργανισμών, εξηγεί πως ο οργανισμός αναπτύσσεται αντιφατικά μέσω μιας διαδικασίας, που διαρκεί από τη στιγμή της σύλληψής του μέχρι και τη στιγμή του θανάτου του. Γονίδια, περιβάλλον, τυχαιότητα και ο ίδιος ο οργανισμός συμμετέχουν από κοινού και ανά πάσα στιγμή, αν και όχι πάντα με το ίδιο βάρος, και η φυσική επιλογή δεν είναι το αποτέλεσμα του «πόσο καλά» ένας οργανισμός λύνει ένα σύνολο σταθερών προβλημάτων, που του τίθενται από ένα αφηρημένο περιβάλλον, αφού οργανισμός και περιβάλλον αλληλοκαθορίζονται διαλεκτικά.

Ο ψυχολόγος, ψυχίατρος και ψυχαναλυτής John Bowlby τον 20ο αιώνα ήταν ο πρώτος που εισήγαγε τον όρο «attachment» (δεσμός, πρόσδεση, προσκόλληση) και περιέγραψε το δεσμό αυτό ως μια «ψυχολογική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων». Ο «δεσμός» είναι ένας όρος που αναφέρεται στην κατάσταση και την ποιότητα των δεσμών του ατόμου. Η ποιότητα της σχέσης του βρέφους με τους γονείς (φροντιστές) και κυρίως με την μητέρα στα πρώτα χρόνια της ζωής επηρεάζει το άτομο ψυχολογικά, συναισθηματικά, κοινωνικά καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Τα παιδιά και οι μεγάλοι πρέπει να μεγαλώνουν μαζί, δηλαδή σε μια αμοιβαία σχέση ο ένας με τον άλλο, διότι οι ρίζες της ανάπτυξης της προσωπικότητας του παιδιού φθάνουν μέχρι τα άλλα ανθρώπινα όντα.¹⁰

Τέλος, σύμφωνα με το μοντέλο της αλληλεπίδρασης η διαμόρφωση του φαινοτύπου δεν αποδίδεται εξ ολοκλήρου, ούτε στην κληρονομικότητα, ούτε στο περιβάλλον, αλλά οι δύο αυτοί παράγοντες αλληλεξαρτώνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να μη γίνεται αισθητός ο βαθμός με τον οποίο ο καθένας επιδρά στη συμπεριφορά του ατόμου. Προς την κατεύθυνση αυτή είχε οδηγήσει την έρευνα η Α. Anastasi κατά το τέλος του 20ου αιώνα, η οποία υποστήριζε πως είναι λάθος να ρωτάμε αν η ανάπτυξη του φαινοτύπου επηρεάζεται περισσότερο από την κληρονομικότητα ή το περιβάλλον. Αυτό που χρειάζεται να αναζητούμε είναι με ποιον τρόπο η κληρονομικότητα και το περιβάλλον αλληλεπιδρούν, για να δώσουν το συγκεκριμένο φαινότυπο.

Συμπερασματικά

Μέσα από τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και τις θεωρίες των νεότερων ερευνητών και φιλοσόφων μπορούμε να πούμε πως το άτομο δεν μπορεί να αναπτυχθεί ολόπλευρα, αν παραμένει απομονωμένο και αποκομμένο από το κοινωνικό περιβάλλον. Δηλαδή ο ίδιος ο άνθρωπος είναι ένας σημαντικός παράγοντας, που παρεμβαίνει στη σχέση κληρονομικότητας και περιβάλλοντος. Δεν πρόκειται για ένα παθητικό και άβουλο δέκτη, που αφήνει την προσωπικότητα του έρμαιο των καταβολών και των εξωτερικών επιδράσεων. Αντίθετα, ως σκεπτόμενο ον επεμβαίνει δραστικά και συνειδητά

στην ανάπτυξη του. Δεν είναι υπεύθυνος για την κληρονομικότητά του, ούτε για την αγωγή την οποία δέχεται, αλλά είναι υπεύθυνος για τον τρόπο που αξιοποιεί τον καθένα από τους δύο όρους. Με άλλα λόγια η σχέση των οργανισμών, ως υποκειμένων με το αντικείμενό τους περιβάλλον, είναι μια διαλεκτική σχέση όπου το υποκείμενο και το αντικείμενο αλληλοκαθορίζονται σε μια σχέση ενότητας και πάλης αντιθέτων, όπου ο οργανισμός δεν υπάρχει ανεξάρτητα από το περιβάλλον του και όπου η αναπτυξιακή κίνηση προκύπτει από αυτήν τη διαλεκτική εσωτερική αντίφαση χωρίς να «χάνεται» ο οργανισμός στο περιβάλλον και το αντίστροφο. Οι οργανισμοί, συνεπώς, είναι υποκείμενα και αντικείμενα της εξελικτικής διαδικασίας.

Summary

The Genetic and social environment as a factor of modulation of human personality: from the ancient Greek literature till nowadays.

Mandyla M., Kousounis A., Kousounis St., Pantazopoulou A., Gerogianni P.

The modulation of human personality is affected by inheritance and by the environment. Pedagogy consist a significant part of the social environment. Furthermore, a third factor, the life in uterus, plays main role in personality configuration. Ancient Greek texts and theories of modern researchers show the man's need to understand the deepest elements of personality and at the same time they help us realize that the perceptions have changed in spacetime. Based on the above, we can say that a person can not be all-round developed if he stays isolated and detached from the social environment. In other words, the man himself is a significant factor intervening in the relation between inheritance and environment and the personality modulation is a result of an evolutionary procedure.

Key words: inheritance, Genetics, environment, personality, human character, ancient Greek literature, Pedagogy, behavior.

Βιβλιογραφία:

1. Darwin Charles, The Descent of Man, www. forgotten-books.org, 2007, p.vii.
2. Gidley Jennifer M., «Evolving Higher Education Integrally:Delicate Mandalic Education», Integral Education, published by State University of New York Press, United States of America, 2010, p.348.
3. <http://el.Wikipedia.org/wiki/Γενετική>
4. http://el.wikipedia.org/wiki/Αγωγή_
5. <http://el.wikipedia.org/wiki/Παιδαγωγική>.

6. http://en.wikipedia.org/wiki/Sigmund_Freud
7. <http://panacea.med.uoa.gr/>
8. http://el.wikipedia.org/wiki/Γκρέγκορ_Μέντελ
9. el.wikipedia.org/wiki/Φαινότυπος
10. Kessen William, The child, Perspectives in psychology, ed. John Wiley and Sons, United States of America, 1965, p.76-98, 212, 225,229, 230, 231, 245
11. Krüzi Hermann, A. M., Pestalozzi, his life, work and influence, Applewood's Education Series, Van Antwerp, Bragg and Co, Cincinnati, 1875, p. 22.
12. Locke J., An Essay concerning Human Understanding, printed by David Carlisle, vol. 2, Boston, 1803, p.80-123
13. Rizzi Salvatore Mariolina, editor, Pedagogy: Disturbing History 1819-1929, Published by the University of Pittsburgh, United States of America, 1996, p.42, 43.
14. Tlg; Aristophanes Comic.(0019) Nubes (003), ed. K.J. Dover, Aristophanes. Clouds. Oxford: Clarendon Press, 1968 (repr. 1970): 7-88. (Cod: 10,463: Comic.), line 103.
15. Tlg; Democritus Phil. (1304) Fragmenta (002), ed. H. Diels and W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, vol. 2, 6th edn. Berlin: Weidmann, 1952 (repr. Dublin/Zurich: 1966): 130-224. fr. 1-300, 302, 304-309. fr. 300 = fragmenta Boli. (Q: 14,834: Alchem., Gnom., Phil.), Fragment 33, line 3-5
16. Tlg; Euripides Trag.(0006) Helena, (047) ed. J. Diggle, Euripidis fabulae, vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1994: 5-70. (Cod: 10,623: Trag.), line 8-14, 914-923, 929-935, 998-1003, 1165-1168.
17. Tlg; Isocrates Orat. (00100 Antidosis (orat. 15) (019), ed. G. Mathieu, Isocrate. Discours, vol. 3. Paris: Les Belles Lettres, 1942 (repr. 1966): 103-181. (Cod: 18,731: Orat.), Occurance 1: section 291, line 1-9 και section 292, line 1-3.
18. Tlg; Isocrates Orat.(0010), Ad Demonicum (orat. 1) (007), ed. G. Mathieu and É. Brémond, Isocrate. Discours, vol. 1. Paris: Les Belles Lettres, 1929 (repr. 1963): 122-135. (Cod: 3,000: Orat.), Occurance 1: section 52, line 1-5.
19. Tlg; Lysias Orat. 0540 < >, 024 ed. U. Albin, Lysias. I discorsi. Florence: Sansoni, 1955:212-218. (Cod: 1,485: Orat.), Occurance 1, section 3, line 3, 4.
20. Tlg; Plato Phil. (0059) Euthydemus (021), ed. J. Burnet, Platonis opera, vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1903 (repr. 1968): St I.271a-307c. (Cod: 13,030: Dialog., Phil.),Occurance 1, Stephanus page 276, section α, line 4-6, 6-7.
21. Tlg; Plato Phil. (0059) Hipparchus (015) [Sp.], ed. J. Burnet, Platonis opera, vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1901 (repr. 1967): St II.225a-232c. (Cod: 2,426: Dialog., Phil.), Occurance 1,Stephanus page 226, section c, line 7.
22. Tlg; Plato Phil. (0059) Leges (034), ed. J. Burnet, Pla-

- tonis opera, vol. 5. Oxford: Clarendon Press, 1907 (repr. 1967): St II.624a-969d. (Cod: 106,298: Dialog., Phil.) Occurrence 1, Stephanus page 654, section a, line 3-5, 9.
23. Tlg; Plato Phil. (0059) Leges (034), Stephanus page 659, section d , ό.π., line 1-3
24. Tlg; Plato Phil. (0059) Protagoras (022), ed. J. Burnet, Platonis opera, vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1903 (repr. 1968): St I.309a-362a. (Cod: 18,077: Dialog., Phil.), Stephanus page 325, section e line 4,5 και Stephanus page 326, section a line 1-4.
25. Tlg; Plato Phil. (0059) Spuria (038) ed. J. Burnet, Platonis opera, vol. 5. Oxford: Clarendon Press, 1907 (repr. 1967): St III.364a-406a. De justo: 372a-375d. De virtute: 376a-379d. Demodocus: 380a-386b. Sisyphus: 387b-391d. Eryxias: 392a-406a. Axiochus: 364a-372a. (Cod: 14,839: Dialog., Phil.), Occurrence 1, Stephanus page 374, section a line 7.
26. Tlg; Plato Phil. (0059), Crito (003), ed. J. Burnet, Platonis opera, vol. 1. Oxford: Clarendon Press, 1900 (repr. 1967): St I.43a-54e. (Cod: 4,329: Dialog., Phil.), Stephanus page 46, section β , line 1,5,6.
27. Tlg; Plato Phil. (0059), Respublica(030), ed. J. Burnet, Platonis opera, vol. 4. Oxford: Clarendon Press, 1902 (repr. 1968): St II.327a-621d. (Cod: 89,359: Dialog., Phil.), Stephanus page 439, section d , line 4-8.
28. Tlg; Plato Phil.(0059) Alcibiades i (013) [Sp.], ed. J. Burnet, Platonis opera, vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1901 (repr. 1967): St II.103a-135c. (Cod: 11,317: Dialog., Phil.), Occurrence 1, Stephanus page 118, section d, line 4.
29. Tlg; Plutarchus Biogr. et Phil (0007), De liberis educandis (067), [Sp.] (1a-14c), ed. F. C. Babbitt, Plutarch's moralia, vol. 1. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1927 (repr. 1969): 4-68. (Cod: 6,339: Phil., Rhet.), Stephanus page 9, section A, line 7-12.
30. Tlg; Sophocles Trag. (0011) Antigone (002), ed. A. Dain and P. Mazon, Sophocle, vol. 1. Paris: Les Belles Lettres, 1955 (repr. 1967 (1st edn. rev.): 72-122. (Cod: 7,824: Trag.), Occurrence 1, line 37, 38, 61, 62, 471, 472, 488, 511-513, 569, 905, 906.
31. Tlg; Xenophon Hist. (0032), Cyropaedia (007), ed. E.C. Marchant, Xenophontis opera omnia, vol. 4. Oxford: Clarendon Press, 1910 (repr. 1970). 1.1.1-8.27. (Cod: 80,710: Biogr., Narr. Fict.), Occurrence 1: Book 1, chapter 2, section 6, line 1, 2.
32. Tlg; Xenophon Hist. (0032), Cyropaedia (007), ό.π., section 8, line 1- 8.
33. Tlg; Xenophon Hist. (0032), Memorabilia (002), ed. E.C. Marchant, Xenophontis opera omnia, vol. 2, 2nd edn. Oxford: Clarendon Press, 1921 (repr. 1971). 1.1.1-4.8.11, (Cod: 36,436: Biogr., Dialog., Phil.) Occurrence 1: Book 1, chapter 2, section 20, line 1- 7.
34. Αλεξπούλου Χρύσα, Α., Φραγκούλης Κ., Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Δραματική ποίηση, Ευριπίδη Ελένη, Γ! Γυμνασίου, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών βιβλίων, Αθήνα, 2001, σ.110, 112, 116, 132.
35. Αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, Πλάτωνος Διάλογοι, Πρωταγόρας, εισαγωγή, μετάφρασις, σχόλια, Β.Ν. Τατάκη, επιμελητής έκδοσης Ε.Π. Παπανούτσος, εκδοτ. οίκος Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, τόμ. 11, Αθήναι, 1957, σ. 28,29, 54, 55.
36. Αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, Πλάτωνος Θέαιης, εισαγωγή, μετάφρασις, σχόλια, Πύρρου Πετρίδη, επιμελητής έκδοσης Ε.Π. Παπανούτσος, εκδοτ. οίκος Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήναι, 1957, σ. 84, 85, 86,87.
37. Έλληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος, Πλάτων, σύγγραμμα περιοδικόν παιδαγωγικόν και φιλολογικόν, εκδιδόμενον κατά μήνα, τόμ. Δ!, τόμ.Α! και Β!, εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείως, Αθήναι, 1881, σ.20.
38. Εξαρχόπουλος Νικόλαος Ι., Ψυχολογία του παιδός μετά παιδαγωγικών εφαρμογών, τόμ. Δεύτερος, οργανισμός εκδόσεως σχολικών βιβλίων, Αθήναι, 1956, σ.224,225.
39. Ηλιόπουλος Π.Δ. «Η διαθήκη του Σωκράτους, ήτοι ανάλυσις του Πλατωνικού διαλόγου 'Ο Φαίδων,'Έλληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος, Πλάτων, σύγγραμμα περιοδικόν παιδαγωγικόν και φιλολογικόν, εκδιδόμενον κατά μήνα, τόμ. Δ!, τόμ.Α! και Β!, εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείως, Αθήναι, 1881, σ.20, 21, 22.
40. Κάντιος Εμμανουήλ, Περί Παιδαγωγικής, Μετάφρασις εκ του Γερμανικού Ιωάννου Οικονομίδου, έκδοσις πρώτη, Εν Αθήναις, 1929, σ.11,14.
41. Καυκαλίδης Ζέφυρος Α., Οι πρωτοπόρες έρευνες του Έλληνα ψυχιάτρου Α. Καυκαλίδη στο χώρο της δηλωτικής επιστήμης και της προγεννητικής ψυχολογίας και ιατρικής, Ιατρικά Χρονικά Β.Δ. Ελλάδος, Κέρκυρα, εκδόσεις Τυποεκδοτική, τόμ.2, τευχ.2, 2000, σ.132,137
42. Λήμμα προσωπικότητα, Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, <http://www.greek-language.gr>
43. Μάνδουλα-Κουσουνή Μαρία, «Η συμμετοχή του παιδιού και του εφήβου σε αθλητικές δραστηριότητες στην αρχαιότητα και στους Μεσαιωνικούς χρόνους στην Ελλάδα», Πρακτικά 16ου πανελληνίου συνεδρίου Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, 'Παιδί και αθλητισμός, 'Ρόδος, 23-25 Απριλίου, εκδόσεις Ατραπός, Ρόδος, (2004), σ.75, 79.
44. Letters of Pestallogi on the education of infancy, addressed to mothers, published by Carter and Hendee, MDCCCXXX, p. 4
45. Barnard Henri, Pestalozzi Johann Heinrich, Pestalozzi and Pestalozzianism: Life, educational principles, and methods of John Henry Pestalozzi; with biographical sketches of several of his assistants and disciples,

Reprinted from the American Journal of Education by Henri Barnard, LL.D., published by F.C. Brownell, New York, 1859, p.25.

46. Rousseau John, Jacques, Emile or on education, Books. google. gr, Nu vision publications, LLC,2007, p.13

47. Νέα Εστία, εκδ. Ι. Δ. Κολλάρος και Σ., Αθήναι, 2004, τεύχ. 1771, σ.391